

**СУЧАСНІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ
РЕГІОНАЛЬНОГО ПІДХІДУ В
УПРАВЛІННІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ**

С. В. Похилько, канд. екон. наук,
Сумський державний університет,
вул. Римського - Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна;
E-mail: swetlana_ua@inbox.ru

У статті досліджено науково-методичні підходи до оцінки процесів відтворення на регіональному рівні. Встановлено необхідність диференційованого підходу до формування механізмів управління регіональним розвитком, у тому числі інвестиційних механізмів відтворення.

Ключові слова: регіональний розвиток, екологобезпечне природокористування, механізми відтворення, еколого-економічні диспропорції, фінансові ресурси.

ВСТУП

Незважаючи на активне поширення процесів глобалізації та інтеграції, їх впливу на соціально-економічний розвиток окремих країн, дедалі більша увага приділяється розвитку територій та регіонів як об'єкта соціально-економічних досліджень. У працях [1,10,11] наголошується, що вплив глобалізації обумовлює трансформацію регіональних структур та регіональної економіки, формуються певні соціально-економічні диспропорції регіонального розвитку, які потребують ґрунтовного вивчення. Науковці у зміщенні акцентів суспільного розвитку на регіональний рівень вбачають об'єктивний процес, обумовлений зростанням самостійності регіонів, необхідністю ліквідації існуючих диспропорцій з урахуванням специфіки процесів трансформації вітчизняної економіки.

Вивченню проблем еколого-економічного розвитку регіону присвячено праці багатьох вчених: О. Ф. Балацького, О. А. Веклича, Л. С. Вигандта, Т. П. Галушкіної, В. П. Гордієнко, К. Г. Гофмана, Л. М. Грановської, В. І. Гурмана, А. І. Даниленка, М. Я. Лемешева, О. В. Рюміної, О. М. Теліженка, М. А. Хвесика [5, 7 - 9] та ін. Подальшого удосконалення потребує розроблення єдиної методології дослідження системи відтворення в регіонах, адже сьогодні пропонуються різні за змістовністю науково-методичні підходи до оцінки процесів відтворення на регіональному рівні та управління ними. Різна забезпеченість регіонів природними ресурсами, спеціалізація регіональних економік визначають необхідність диференційованого підходу до формування механізмів управління регіональним розвитком, у тому числі інвестиційних механізмів відтворення.

ПОСТАВЛЕННЯ ЗАВДАННЯ

Головною метою статті є дослідження науково-методичних підходів до оцінки процесів відтворення на регіональному рівні та управління ними.

РЕЗУЛЬТАТИ

У сучасних умовах об'єктивним процесом є зростання уваги до розвитку територій та регіонів як територіально-спеціалізованої частини народного господарства країни, для якої характерні єдність та цілісність

відтворювального процесу. Цей процес зумовлений зростанням самостійності регіонів, необхідністю ліквідації існуючих диспропорцій з урахуванням специфіки процесів трансформації вітчизняної економіки. Фактором, який визначає економічну цілісність регіону, є однорідність природних ресурсів і умов.

Формування механізмів відтворення історично досліджується саме на регіональному рівні, оскільки виробнича діяльність, її вплив на довкілля здійснюється в межах конкретного регіону, наслідки (як економічні, так і екологічні) вичерпання природних ресурсів чи погіршення їх якості, вплив забруднення на населення є відчутними передусім на рівні певного регіону. На регіональному рівні проявляється взаємозв'язок адміністративно-територіальної спільності економіки та використання наявних природних ресурсів.

Сьогодні декларуються такі завдання удосконалення регіонального розвитку:

- узгодження національних і регіональних інтересів;
- управління процесами міграції факторів виробництва;
- ліквідація екологічних наслідків на рівні регіонів;
- усунення суттєвої диференціації у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів України;
- розвиток співробітництва між регіонами, в т. ч. щодо спільного освоєння ресурсів;
- обґрунтування стратегій регіонального розвитку;
- покращання інвестиційного клімату, реалізація інноваційно-орієнтованих інвестиційних проектів;
- диверсифікація джерел фінансування програм регіонального розвитку, впровадження нових інструментів фінансування інвестицій, застосування переваг від поєднання публічного (державного та місцевого) приватного та міжнародного фінансування тощо [2].

Проте реалізація будь-яких практичних дій щодо управління регіональним розвитком вимагає ґрунтовної наукової бази як умови ефективності управлінського впливу. Передусім необхідно з'ясувати економічну суть поняття «регіон» як вихідного теоретичного поняття, що являє собою об'єкт управління.

Згідно із соціально-економічним підходом регіон розглядається як система, що базується на взаємодії трьох підсистем: економічної, соціальної та екологічної, причому рівень життя населення певної території є функцією розвитку регіональної економіки та стану навколишнього природного середовища.

Серед характеристик регіону виокремлюють такі основні:

- комплексність соціально-економічного та екологічного розвитку;
- комплексність промислового розвитку – наявність виробничо-коопераційних зв'язків між підприємствами регіонів, що виражається у спільності регіональних економічних інтересів;
- спільний характер розвитку виробничої та соціальної інфраструктур;
- подібність регіональних систем природокористування, проте з наявними відмінностями у соціальних, економічних, екологічних, природно-ресурсних характеристиках;
- здатність до відтворення умов для розвитку населення, яке проживає у регіоні;

– здатність виробництва обсягу товарів, достатнього для задоволення попиту з інших регіонів [3].

У Європейському Союзі застосовується загальне узгоджене для усіх країн визначення поняття «регіон» як відносно самостійної одиниці, що перебуває у соціально-економічній єдності з національною економікою. Економічні процеси, організовані на відповідній території, повинні відображати специфічні закономірності суспільного відтворення, що формуються під впливом економічних, соціальних і природних факторів.

Такий підхід, по-перше, дозволяє використовувати поняття «регіон» та «територія» як синоніми, по-друге, засвідчує, що дослідження регіону як окремого суб'єкта економічних відносин впливає із розуміння відтворювального процесу, тобто відтворювальний підхід у випадку дослідження регіональних систем є визначальним, оскільки цілісність процесів відтворення, їх органічний взаємозв'язок формують об'єктивне підґрунтя для їх економічного дослідження та створення ефективних механізмів управління.

Іншим фактором, який традиційно розглядається як такий, що визначає економічну цілісність регіону, є його природно-ресурсний потенціал, точніше, однорідність природних ресурсів і умов. Вважається, що саме на регіональному рівні проявляється взаємозв'язок адміністративно-територіальної спільності економіки та використання наявних природних ресурсів. Саме різна забезпеченість регіонів природними ресурсами, спеціалізація регіональних економік визначають необхідність диференційованого підходу до формування механізмів управління регіональним розвитком, у тому числі інвестиційних механізмів відтворення.

Підтвердженням цього є досвід формування систем управління регіональним природокористуванням у різних країнах, де механізми управління формуються залежно від специфіки ресурсного забезпечення регіону. Показовим у цьому питанні є досвід американського штату Аляска, що має переважно ресурсно-сировинну спеціалізацію. У цьому штаті створено досить ефективні організаційно-економічні механізми управління природокористуванням, які забезпечують соціально-економічний розвиток штату. Зокрема, регулювання прав власності на землю та ресурсоспоживання у поєднанні з фінансовими механізмами розподілу природної ренти сприяли ефективному розвитку економіки регіону. Постійний фонд штату, створений як резерв майбутнього розвитку, наповнюється за рахунок частково вилученої природної ренти – приблизно 25 % від доходів, отриманих від ліцензійних, рентних платежів, роялті, інших платежів за мінеральні ресурси [4]. Кошти фонду використовуються на суспільні потреби, у тому числі на цілі інвестування.

Отже, механізм управління регіональним природокористуванням штату Аляска є прикладом ефективного механізму трансформації так званих сировинних доходів у відновлювальні фінансові доходи, що дозволяє формувати ефективні інвестиційні механізми відтворення регіонального капіталу. Останній на даному етапі представлений переважно природним капіталом, однак у процесі відтворення втілюється у збільшенні виробленого та передусім людського капіталу, реалізуючи таким чином принцип сталого розвитку, забезпечуючи урахування потреб та інтересів майбутніх поколінь.

У сучасних умовах найбільш гострими та загрозливими з точки зору забезпечення сталого розвитку більшістю науковців вважаються еколого-економічні диспропорції – для переважної більшості регіонів України характерною є ситуація, коли темпи зменшення обсягів виробництва, у тому числі й промислового, суттєво не впливають на рівень антропогенного тиску на довкілля.

Негативна динаміка економічних показників розвитку регіонів, зокрема їх інвестиційної активності, сьогодні уже не пояснюється суто фінансово-економічними чинниками. Дослідження доводять, що цілеспрямована діяльність щодо підвищення рівня екологічної безпеки в регіоні сприяє підвищенню його інвестиційної привабливості. На постіндустріальному етапі розвитку такого регіону сприятлива екологічна ситуація буде однією з головних конкурентних переваг.

Еколого-економічний аспект аналізу розвитку регіонів є тим більше актуальним, чим більше характер та темпи останнього визначаються переважно факторами, які мають екологічну природу, зокрема обсягами та методами використання природних ресурсів, обсягами відходів, які утворюються на території, асиміляційною здатністю навколишнього природного середовища. Тому регіон розглядається як еколого-економічна або соціо-еколого-економічна система [5], що має власні закономірності та особливості формування економічних відносин, характеризується певною сукупністю взаємозв'язаних та взаємообумовлених процесів відтворення. Деякі дослідники сталого розвитку, передумов його формування схиляються до думки, що впровадження у практику принципів сталого розвитку буде найбільш дієвим та ефективним саме на регіональному рівні. Крім того, регіон традиційно розглядається як відкрита система, а отже, є досить чутливою до впливу зовнішніх факторів, які визначають формування і використання ресурсів на даній території.

Актуальність еколого-економічних аспектів розвитку регіонів і країни в цілому визнається на державному рівні – у нормативних, рекомендаційних документах декларуються завдання підтримання екологічної безпеки, екологічної збалансованості тощо. Так, у Резолюції Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» визначено ряд пропозицій щодо політики збалансованого еколого-економічного розвитку, які, зокрема, передбачають посилення ролі регіонів та територій у її розробленні та реалізації, а саме:

- розроблення у 2012 році законопроекту щодо переходу від соціально-економічного до збалансованого (еколого-соціально-економічного) планування розвитку країни, регіонів і міст;
- продовження практики екологічної паспортизації територій України та здійснення переходу від регіонального рівня до складання екологічних паспортів адміністративних районів та населених пунктів (міст, селищ і сіл) на основі єдиної методичної та статистичної бази;
- посилення ролі місцевих органів самоврядування в екологічному управлінні та їх відповідальності за контроль щодо порушень природоохоронного законодавства та виконання природоохоронних програм;
- посилення ролі громадськості під час розроблення планів та програм на засадах Директиви Європейського Парламенту та Ради ЄС від 26 травня 2003 р. № 2003/35/ЄС щодо участі громадськості в підготовці конкретних планів та програм, що стосуються довкілля [6].

Формування механізмів відтворення історично досліджується саме на регіональному рівні, оскільки виробнича діяльність, її вплив на довкілля здійснюється в межах конкретного регіону, наслідки (як економічні, так і екологічні) вичерпання природних ресурсів чи погіршення їх якості, вплив забруднення на населення є відчутними передусім на рівні певного регіону.

Регіональний підхід в управлінні природокористуванням ми вважаємо особливо актуальним для економіки України, де спостерігається суттєва диференціація регіонів за рівнями соціально-економічного розвитку, існує необхідність ліквідації екологічних наслідків на рівні окремих регіонів, спостерігається дефіцит інвестиційних ресурсів (особливо довгострокових), для більшості регіонів – відсутні стратегії регіонального розвитку. Їх розроблення об'єктивно вимагає урахування принципів сталого розвитку та формування механізмів відтворення ефективного природокористування. Досліджуючи регіональне природокористування, М. Лемешев розглядає його як функціонування еколого-економічної системи, що включає декілька підсистем [7]. Причому природокористування розглядається як увесь вплив людини на природу, включаючи відпочинок, туризм тощо. У запропонованій схемі суспільного відтворення якості навколишнього природного середовища розглядається як окремий параметр, який характеризує певний цикл відтворення, що дає право говорити про необхідність економічної оцінки цього параметра як результату відтворення та передумови наступних його етапів.

Проблеми, які існують в управлінні регіональним розвитком, деякі науковці вбачають у тому, що ці питання тривалий час досліджувалися відокремлено від теорії суспільного відтворення, тому наразі існує потреба дослідження регіону як складової системи суспільного виробництва із власними особливостями та закономірностями, необхідно охарактеризувати місце регіону у системі суспільно-економічних відносин і визначити його особливості як об'єкта управління з позицій відтворювального підходу.

Проте сьогодні констатується відсутність єдиної розробленої методології дослідження системи відтворення в регіонах, пропонуються різні за змістовністю науково-методичні підходи до оцінки процесів відтворення на регіональному рівні та управління ними. Автори розглядають пропорції регіонального відтворення у різних аспектах. У таблиці 1 наведено узагальнену класифікацію пропорцій регіонального відтворення.

Таблиця 1 - Класифікація пропорцій регіонального відтворення [8]

Відтворювальні пропорції	Показники, що їх характеризують
Загальноекономічні	Співвідношення фондів відтворення; співвідношення елементів валового випуску; співвідношення використаного і виробленого ВРП
Міжгалузеві	Галузева структура економіки; пропорції міжгалузевого обміну (коефіцієнти прямих витрат)
Внутрішньогалузеві	Матеріаломісткість; рентабельність; фондовіддача; продуктивність праці
Міжрегіональні та зовнішньоекономічні	Співвідношення ввезення і споживання; співвідношення вивезення і виробництва

Сьогодні більшість науковців констатують, що в умовах формування ринкової економіки особливо актуальним є питання оцінки наслідків існуючого типу відтворення у контексті накопичених екологічних наслідків існуючої господарської моделі та стійкості відтворювальних процесів. Постають питання ефективності дії механізмів відтворення природно-ресурсного потенціалу, що базуються на механізмі платності природокористування, який у системі ринкових відносин вважається передумовою активізації саморегулювальних факторів процесу відтворення та удосконалення вартісних відносин у сфері природокористування [8].

Вплив природокористування на відтворювальний процес зростає, що зумовлене кумулятивним характером проблем, які виникають у цій сфері. Тому у дослідженнях трансформацій процесу суспільного відтворення, зумовлених зростаючим впливом ресурсних та екологічних факторів, розглядають окремий тип (форму) відтворення – природоошадний, що визначається як тип господарювання, за якого відбуваються мінімальні витрати ресурсів та мінімальне погіршення якості довкілля. Саме відповідність процесів відтворення екологічним вимогам пропонується як основний принцип класифікації типів, форм, напрямів відтворення.

Зокрема, виділяються три типи відтворення господарських ресурсів – ресурсомістке, ресурсонейтральне та ресурсоошадне. Визначається необхідність обґрунтування господарських рішень, які забезпечують досягнення визначених цілей з мінімальним негативним впливом на кількість ресурсів та якість довкілля.

У теоретичних дослідженнях кумулятивних наслідків існування чинного типу господарювання обґрунтовуються нові концептуальні підходи, одним з яких є концепція екологічного боргу (заборгованості) [9, 10]. Ми вважаємо актуальними дослідження регіональних особливостей формування екологічного боргу як інтегральної характеристики якості природокористування на певній території. Такі дослідження дозволять більш ґрунтовно аналізувати екологічну ситуацію за регіонами та формувати пропозиції щодо удосконалення еколого-економічної політики.

Сьогодні науковці констатують, що у кожній складовій системі відтворення (у відтворенні особистого фактора, матеріальних умов та економічних відносин) наявний яскраво виражений економіко-екологічний аспект. У систему управління регіональним розвитком вбудовуються природоохоронні завдання: комплексне використання ресурсів, повне перероблення відходів тощо. Визнається необхідність компенсації збільшеного у процесі економічного зростання ресурсоспоживання, викидів і скидів, утворення відходів за рахунок витрат, які повинні розглядатися як суспільно-необхідні. Отже, критеріальна база оцінки відтворювальних процесів удосконалюється з урахуванням екологічних вимог.

Реалізація завдань створення екологоорієнтованого інноваційного типу відтворення зумовлює формування нових підходів до управління природокористуванням, які відрізняються передусім цілями та завданнями господарської діяльності (табл. 2).

Як бачимо з табл. 2, включення екологічних цілей до переліку цілей господарювання та зростання їх значущості зумовлює трансформування управлінських підходів – розуміння невизначеності, її урахування в процесі прийняття рішень, методик кількісної оцінки результатів діяльності, критеріїв ефективності тощо.

Таблиця 2 - Порівняльна характеристика «нової і традиційної логіки» управління інвестиційною природоохоронною діяльністю у природокористуванні [11, с. 10]

Співвідношення екологічних та економічних цілей господарювання	Характерна ознака	Логіка управління	
		«нова»	«традиційна»
1 Технологія з економічними, але без екологічних обмежень	Невизначеність	Невизначеність як невід'ємна частина управління аналізується та інтегрується у процес планування	Невизначеність повинна бути прихована і замінена на керований ризик
2 Технологія і економіка з екологічними обмеженнями	Кількісні розрахунки	Оцінка показників у статистичній формі; фактори поділяють на важливі (вимірні та невимірні) та незначні (виключаються)	Детальні кількісні розрахунки на основі реально можливих показників
3 Охорона довкілля (екологія) з технологічними та економічними обмеженнями	Зовнішні і внутрішні передумови	Передумови суттєво деталізовані з оцінкою їх невизначеності умов виключення	Передумови як жорсткі попередні умови без обмежень, без гарантування реальних наслідків
4 Охорона довкілля (екологія) без обмежень, заради виживання	Оцінювання параметрів	Оцінювання, що виключає необ'єктивність	Оцінювання без формальних вимог за крайньої необхідності

Сьогодні підприємницький сектор повинен реагувати на зміни, які відбуваються в політиці екологічного регулювання, оскільки заходи щодо технічного переоснащення виробництва, зумовлені здебільшого регульовальними діями у сфері раціонального природокористування, потребують значних інвестицій, як правило, довгострокових, окупність яких є тривалою. Тому сьогодні найбільш актуально постає питання розроблення цілісної, узгодженої програми дій щодо екологічного регулювання, яка б стала основою для розроблення і корпоративних, і регіональних стратегій відтворення.

Неузгоджені дії у сфері раціонального природокористування є суперечливими сигналами для економічних суб'єктів, які функціонують на різних рівнях, про що свідчать приклади сучасної екологічної політики. Так, країнами Європейського Союзу було вжито ряд суперечливих заходів щодо забезпечення раціонального природокористування – у 2004 р. було виділено 24 млрд євро у вигляді субсидій для видобутку викопного палива та одночасно 5,3 млрд євро спрямовано на субсидювання виробництва енергії з відновлювальних джерел [12]. Такі дії свідчать про дотримання різних за характером стратегій, рух у напрямі протилежних цілей.

Тому ми вважаємо, що забезпечити раціональне природокористування можливо, лише реалізуючи комплексний підхід до регулювання усіх сфер. Саме потреба забезпечення комплексності еколого-економічного регулювання зумовлює необхідність розуміння відтворення природокористування як об'єкта дослідження та відповідно як об'єкта управління.

Інвестиційне забезпечення є основою відтворення. В умовах обмеженості фінансових ресурсів і несприятливої кон'юнктури інвестиційні потоки спрямовуються переважно у сфери, для яких характерна швидка окупність капіталу. У таких умовах конкуренції за ресурси регіонального розвитку необхідно спиратися на вирішення двоєдиного завдання: з одного боку, необхідно дотримуватися задекларованих принципів сталого розвитку, а з іншого – інвестиційна стратегія повинна спрямовуватися на досягнення сталих темпів економічного розвитку однак різних у конкретних регіонах. Оскільки регіони України значно відрізняються за рівнем економічного і соціального розвитку, за станом природних ресурсів та навколишнього середовища, державна політика щодо регіонів та інвестиційної забезпеченості їх розвитку повинна бути диверсифікованою.

ВИСНОВКИ

Еколого-економічні проблеми є найбільш гострими та загрозливими з точки зору забезпечення сталого розвитку, тому у систему управління регіональним розвитком вбудовуються природоохоронні завдання, удосконалюється критеріальна база оцінки відтворювальних процесів з урахуванням екологічних вимог, визнається необхідність компенсації збільшеного у процесі економічного зростання ресурсоспоживання, викидів і скидів, утворення відходів за рахунок витрат, які повинні розглядатися як суспільно-необхідні.

Враховуючи, що підприємницький сектор реагує на зміни, які відбуваються в політиці екологічного регулювання, важливо узгоджувати управлінські рішення, формувати їх на стратегічну перспективу, оскільки неузгоджені дії у сфері регулювання природокористування є суперечливими сигналами для економічних суб'єктів, які функціонують на різних рівнях, про що свідчать приклади сучасної екологічної політики.

У формуванні політики еколого-економічного регулювання регіонального розвитку, орієнтованої на екологічнобезпечне відтворення, визначальна роль повинна відводитися інвестиційно-фінансовій складовій, адже обмеженість фінансових ресурсів сьогодні є основним стримувальним фактором будь-яких заходів у сфері природокористування, особливо стратегічних.

MODERN ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC ASPECTS OF REGIONAL APPROACH TO NATURAL RESOURCE MANAGEMENT

S. V. Pokhylko,
Sumy State University,
2, Rimskogo-Korsakova St., 40007, Sumy, Ukraine

Scientific and methodical approaches for estimation of regional reproduction processes are investigated in the article. The necessity of differentional approach to the formation of management mechanisms of regional development, including investment mechanisms of reproduction, are determined.

Keywords: regional development, ecological safety of nature, mechanisms of reproduction, ecological and economic imbalances, financial resources.

**СОВРЕМЕННЫЕ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
РЕГИОНАЛЬНОГО ПОДХОДА В
УПРАВЛЕНИИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕМ**

С. В. Похилько,

*Сумский государственный университет,
ул. Римского - Корсакова, 2, Сумы, 40007, Украина*

В статье исследованы научно-методические подходы к оценке процессов воспроизводства на региональном уровне. Установлена необходимость дифференцированного подхода к формированию механизмов управления региональным развитием, в том числе инвестиционных механизмов воспроизводства.

Ключевые слова: *региональное развитие, экологобезопасное природопользование, механизмы воспроизводства, эколого-экономические диспропорции, финансовые ресурсы.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Туниця Ю. Діалектика глобалізації в контексті екологічного імперативу / Ю. Туниця, Е. Семенюк, Т. Туниця // Вісник НАН України. – 2008. – № 2. – С. 8 - 24. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/portal/all/herald/2008-02/a2-1-n2.pdf>
2. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні : аналітична доповідь. – К. : НІСД, 2011. – 47 с.
3. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: в 3-х т. / за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка; Інститут економіки і прогнозування НАН України. – К. : Фенікс, 2008. – Т. 1 : Фінансова політика та податково-бюджетні важелі її реалізації. – 2008. – 467 [1]с.
4. Краснополський Б. Х. Пространственная организация регионального управления природопользованием (опыт штата Аляска, США) / Б. Х. Краснополський // Пространственная экономика. – 2005. – № 2. – С. 163-169.
5. Моделирование социо-эколого-экономической системы региона / [О. Ф. Балацкий, Д. В. Белыйшев, В. И. Гурман и др.] ; под ред. В. И. Гурмана, Е. В. Рюминой. – М. : Наука, 2001. – 175 с.
6. Резолюція Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/content/article/10729>
7. Лемешев М. Я. Региональное природопользование: на пути к гармонии / М. Я. Лемешев, Н. В. Чепурных, Н. П. Юрина. – М. : Мысль, 1986. – 262 с.
8. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування: Монографія / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. – К.: Кондор, 2004. – 524 с.
9. Рюмина Е. В. Специфика проблем сохранения биоразнообразия в территориальном и временном аспектах / Е. В. Рюмина, И. Л. Карачевцев // Экономика природопользования. – 2005. – №1. – С. 112-118.
10. Фінансові механізми управління природокористуванням : монографія / за заг. ред. проф. В. М. Бороноса та доц. І. Д. Складар. – Суми : Сумський державний університет, 2012. – 350 с.
11. Швагерус П. В. Инвестиционные природоохранные программы в региональном природопользовании / П. В. Швагерус. – М. : НИИ-Природа, ВО РЭА, 2005. – 138 с.
12. Дмитриев М. Инвестиционные стратегии российских регионов : новые вызовы и возможности / М. Дмитриев // Экономическая политика. – 2006. – № 4. – С. 19-30.

Надійшла до редакції 3 листопада 2014 р.